

مسئولیت اخلاقی در پرتو روانشناسی رشد

(تأثیرات رشد روانشناختی فرد بر مسئولیت اخلاقی وی)

سید محمد موسوی مطلق (نویسنده مسئول) کارشناسی ارشد فلسفه اخلاق – دانشگاه قم.^۱

مقدمه

ما انسان ها در زندگی روزمره، در برخورد با اعمال سایر انسان ها به گونه ای رفتار می کنیم که آنها را مسئول اعمالشان می دانیم، در حالی که در مقابل اعمال سایر موجودات چنین عکس العملی را نشان نمی دهیم. این مقاله در صدد است تا مسئولیت اخلاقی را در علم روانشناسی واکاوی نماید. برای دستیابی به این امر، مقاله به دو بخش کلی تقسیم می گردد که در هر بخش، قسمت هایی متصور است.

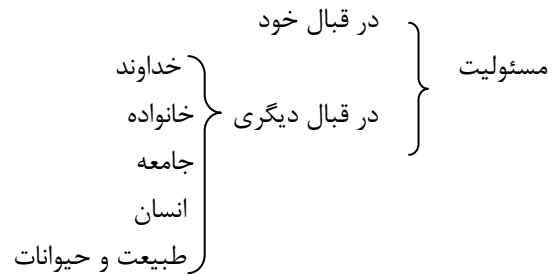
الف. مسئولیت اخلاقی

(۱) ابتدا به معنای مفهوم مسئولیت اخلاقی نظری می اندازیم. برای اصطلاح «مسئولیت اخلاقی» تعاریف گوناگونی ارائه شده است. برخی از این تعاریف از آن اندیشمندان مغرب زمین و برخی نیز از آن فیلسوفان مسلمان می باشد. برخی مسئولیت اخلاقی را به معنای قابلیت مدح و ذم اجتماعی دانسته اند و برخی دیگر مسئولیت اخلاقی را به معنای توانایی و قابلیت توضیح و تفسیر یک رفتار یا یک صفت می دانند؛ عده ای نیز آن را به معنای پاسخگو بودن فرد - زمانی که بتواند اهداف خود را آزادانه انتخاب نموده و بر اساس آن رفتار نماید- دانسته، معتقدند که فرد تنها در این صورت در برابر فعل خود مسئول خواهد بود.

(۲) در قسمت دوم ما به برخی از تقسیمات مسئولیت اخلاقی اشاره می کنیم. در این بخش چهار تقسیم ذیل قابل مشاهده است:

۱. تقسیم مسئولیت به علی و شخصی ۲. تقسیم مسئولیت به ناظر به آینده و ناظر به گذشته ۳. تقسیم مسئولیت به منفی و مثبت.

۴. در یک تقسیم بندی دیگر می توان مسئولیت را به «در قبال دیگری» و «در قبال خود» تقسیم نمود. مسئولیت در قبال خود، بیشتر در مسئولیت اخلاقی و روانشناسی مطرح می گردد. اما مسئولیت در قبال دیگری را می توان به چند دسته تقسیم نمود. این تقسیم بندی به خاطر تعریف ما از دیگری می باشد.

(۳) در قسمت سوم، پیش فرض های مسئولیت اخلاقی نشان داده خواهند شد. این پیش فرض ها عبارتند از:

۱. استقلال و عدم اجبار خارجی ۲. خودانگیختگی ۳. خودمجبور سازی ۴. ضرورت درونی ۵. ارادی بودن ۶. فقدان مانع ۷. قوه و قدرت ۸. علم و رضای فاعل.

ب. مسئولیت و روانشناسی

اما در بخش دوم ما رابطه ی مسئولیت و روانشناسی را واکاوی می نماییم. این بخش خود به چند قسم تقسیم می گردد.

(۱) ابتدا، مسئولیت و رشد را مورد کاوش قرار می دهیم. در این بخش سوال اصلی آن است که در چه سنی کودک/فرد مسئولیت را قبول می کند؟ این بخش بیشتر ناظر بر مسئولیت های اجتماعی/مدنی می باشد.

پدیده رشد انسان صرفا به رشد جسمانی منتهی نمی گردد. رشد درونی یا غیرجسمانی برای انسان ها گاه رشدی عقلانی و گاه رشدی احساس/عاطفی است. اگرچه رشد عقل همزمان با رشد عواطف نیز به کار خود ادامه می دهد، در موضوعات روانشناسی رشد، آنچه که بیشتر در مساله مسئولیت مد نظر گرفته می شود همان رشد عاطفی است نه عقلانی. این رشد عاطفی خود مراحل دارد که در ذیل می توان مشاهده نمود.

۱. مرحله ذاتی: در این مرحله عواطف کودک به ذات و شخص خودش مربوط اند.

۲. مرحله اجتماعی: در این مرحله عواطف مربوط به دیگران در کودک ظاهر می شوند، از این رو گاهی آن را «مرحله نوع دوستی» هم گفته اند.

۳. مرحله ایده آلی: در این دوره عواطف شخص به معنویات و معقولات متوجه می شوند مانند حق دوستی، زیبادوستی، خیرطلبی، علاقه به مذهب و ارزش های متعالی، این سه مرحله که در بالا ذکر شد، مانند سه دایره متداخل هستند. (شرفی، ۱۳۶۶: ۱۰۴-۱۰۵)

به نظر می رسد آنچه که بیشتر مسئولیت مدنی را در این مراحل مورد پوشش قرار می دهد، مرحله اجتماعی و ایده آلی باشد. در مرحله دوم کودک مسئولیت های مدنی کوچک را قبول می کند. در سن نوجوانی، ما در مسئولیت پذیری رشد بیشتری را مشاهده

می کنیم. اما همزمان با رشد عقل نوجوان، مرحله سوم یا ایده آلی بروز خواهد کرد. این مرحله علاوه بر رشد عواطف که بیشتر در مرحله دوم بود، وابستگی بیشتری به رشد عقلانی نوجوان دارد. بروز این مرحله بیشتر در جوانی رخ خواهد داد.

اولین تراوشات مسئولیت پذیری در سن پنج سالگی در انسان ایجاد می گردد. در این سن، در خصوصیات عاطفی کودک، مسئولیت را تدریجا درک می کند. (نک: شرفی، ۱۳۶۶: ۱۳۱) به نظر می رسد علت این مسئولیت پذیری، دیگر خصوصیات عاطفی باشد. همچنین از خصوصیات اجتماعی سن شش سالگی نیز این است که مسئولیت را دوست دارند. اما به نظر می رسد این نوع مسئولیت با سن پنج سالگی متفاوت است. این رشد تا دوره نوجوانی (۱۶-۱۲ سالگی) ادامه می یابد. از خصوصیات مهم رفتار اجتماعی دوره نوجوانی مسئولیت است. در دوره نوجوانی قبول مسئولیت و موفقیت در اجرای آن موجب احساس غرور و کفایت در فرد می گردد.

(۲) در بخش دوم به نظریه های رشد اخلاقی و مسئولیت نظر داریم. در این بخش پس از مختصری در باب نظریه رشد پیاژه، به طور مفصل تر به بیان نظریه رشد اخلاقی کلبهگ و را بطله آن با مسئولیت خواهیم پرداخت. در این قسمت ما بیشتر شاهد مسئولیت اخلاقی و فردی می باشیم. در واقع سوال این قسمت این است که مراحل رشد مسئولیت پذیری چگونه است؟

آنچه که در قسمت نخست بیان گردید بیشتر ناظر بر مسئولیت های مدنی/اجتماعی است. اما انسان صرفا از نظر تجربی و فرهنگی مسئولیت را کسب نمی کند. جنبه مهم تر انسانی را شاید بتوان مسئولیت اخلاقی و فردی وی دانست. این نوع مسئولیت پذیری به مسئولیت مدنی نیز کمک کرده و آن را رشد می دهد. نکته ای که باید در نظر داشت این است که این دو بخش را نمی توان جدای از هم دانست؛ چراکه رشد مسئولیت فردی/اخلاقی فرد همزمان با رشد مسئولیت اجتماعی/مدنی او صورت می گیرد. رشد مسئولیت اخلاقی افراد به رشد جنبه عقلانی آن ها بسیار وابسته است. چنان که خواهیم دید، مرحله ششم نظریه رشد اخلاقی کلبهگ حاکی از این واقعیت می باشد.

برای اینکه بدانیم مساله مسئولیت با رشد اخلاقی فرد چه رابطه ای دارد باید ابتدا به بیان دو نظریه ی روانشناسی در رشد اخلاقی - پیاژه و کلبهگ- بپردازیم.

یکی از ابعاد رشد ذهنی انسان، رشد اخلاقی وی می باشد که روانشناسان آن را به طور اختصاصی مورد بررسی قرار داده اند. اولین تحقیقات در باره رشد اخلاقی فرد از اوایل قرن بیستم شروع شد ولی شاید اولین کسی که به طور تجربی و بر اساس روانشناسی رشد ذهن، رفتار اخلاقی انسان را مورد بررسی قرار داد، پیاژه باشد.

در حدود سی سال پس از انتشار آراء پیاژه در زمینه اخلاق، لارنس کلبهگ تحقیقاتش را در زمینه تحول اخلاقی به روش پیاژه دنبال کرد و به گسترش نظریه او در این زمینه پرداخت. هرچند کلبهگ تغییرات عمده ای در نظریه پیاژه به وجود آورد و با پذیرفتن مراحل تحول اخلاقی طرح جدیدی از آن داد، به چارچوب نظریه شناختی پیاژه پایبند بود. او در تعیین مراحل تحول اخلاقی بر اساس توانایی های شناختی معتقد است که تحول اخلاقی پس از دوازده سالگی ادامه می یابد. (کدیور، ۱۳۹۰: ۸۳) کلبهگ شش مرحله رشد اخلاقی را در رابطه با مراحل رشد ذهن به سه سطح تقسیم می کند:

سطح اول «ماقبل اجتماعی/قراردادی» سطح دوم «اجتماعی/قراردادی» سطح سوم «مافوق اجتماعی/قراردادی». هر کدام از این سطوح شامل دو مرحله است.

(۳) در قسمت سوم ما نظریه کلبرگ را به طور اختصاصی تر با مسئولیت پذیری می سنجیم. اگر بخواهیم مراحل رشد اخلاقی کلبرگ را با مسئله مسئولیت گره بزنیم به نظر می رسد مراحل رشد مسئولیت به ترتیب ذیل باشد:

۱. به نظر می رسد در مرحله اول ما شاهد مسئولیت پذیری در کودک نیستیم. چنانچه بیان گردید حتی اگر کودک از انجام عمل غیر اخلاقی صرف نظر می کند تنها مبتنی بر ترس او از تنبیه است.

۲. در مرحله دوم کودک مسئولیت هایی را در قبال خود قبول می کند.

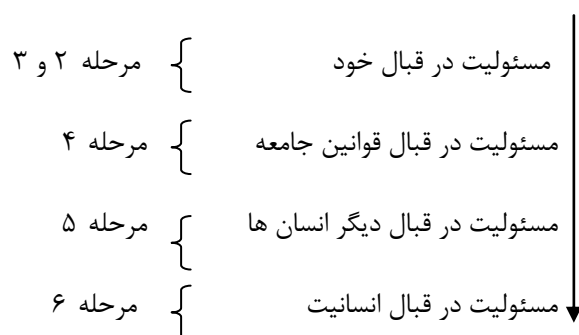
۳. چنین به نظر می رسد که مرحله سوم، سنتز مرحله اول و دوم باشد؛ چراکه کودک اطاعت از اوامر و قوانین مطلق را در کنار نسبی گرایی گذاشته و آن ها را با هم جمع می کند.

۴. در مرحله چهارم نیز فرد در قبال قوانین جامعه خود را مسئول می داند.

۵. در مرحله پنجم شاهد این هستیم که فرد قوانین جامعه را با حالتی انعطاف پذیرتر از مرحله گذشته درک می کند. فرد به این نتیجه می رسد که قوانین برای انسان ها است نه انسان ها برای قوانین.

۶. در مرحله ششم فرد انسانیت را به جای دیگر قوانین می گذارد «امانوئل کانت (۱۷۸۸) فیلسوف آلمانی، عمری را به جستجوی اصلی که بتواند کاربرد جهانی و فراگیر داشته باشد گذرانید - اصلی که مطابق با آن، هر فرد بتواند زندگی خود را فارغ از موقعیت های گوناگون به پیش برد. وی چنین اصلی را Categorical Imperative (امر مطلق) نامیده و شقوق گوناگون آن را آزموده است. لذا می توان مرحله ششم نظریه کلبرگ را با امر مطلق کانت و یا قواعد کلی اخلاقی مانند قاعده طلایی نیز سنجید.

می توان سیر رشد مسئولیت پذیری (از بالا به پایین) را اینگونه نشان داد:

منابع

۱. ارسطو (۱۳۷۸) اخلاق ری‌کوماخوس؛ محمدحسن لطفی تبریزی، تهران، طرح نو.
۲. راس، آلن ا (۱۳۷۳)، روانشناسی شخصیت (نظریه ها و فرآیندها)، سیاوش جمالفرو، موسسه انتشارات بعثت، تهران.
۳. زحیرمن، مایکل جی، مسئولیت، ترجمه محمد تقی اسلامی، فلسفه اخلاق، مجموعه مقالات برگرفته از دایره المعارف فلسفه اخلاق، وی‌استه ی لارنس سری بکر، مری بکر، ترجمه جمعی از مترجمان.
۴. شرفی، محمد رضا (۱۳۶۶)، مراحل رشد و تحول انسان، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم، تهران.
۵. شهریار پور، علیرضا (۱۳۹۱)، مبانی جامعه شناختی مسئولیت اخلاقی در اخلاق اسلامی، معرفت اخلاقی، شماره ۱۲
۶. فرانکنا، ولفگلم کی (۱۳۹۲)؛ فلسفه اخلاق، هادی صادقی، قم، کتاب طه
۷. قدردان قراملکی، محمد حسن (۱۳۸۹)، اختیار، قانون علیت و دترمینیسم، انسان پژوهی دینی، شماره ۲۳
۸. کدیور، پروین (۱۳۹۰)، روانشناسی تربیتی، انتشارات سمت، چاپ چهارم، تهران.
۹. کرین، ویلیام سی (۱۳۷۷)، پیشگامان روان شناسی رشد، فرید فدایی، انتشارات اطلاعات، چاپ ششم، تهران.
۱۰. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۶)، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش احمد حسینی شرفی، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل
۱۱. مصباح یزدی، محمد تقی (بی تا)؛ معارف قرآن (۳-۱: خداشناسی، کیهان شناسی، انسان شناسی)، قم، انتشارات در راه حق.
۱۲. مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۶۷)، دروس فلسفه اخلاق، موسسه اطلاعات، تهران، چاپ اول
۱۳. مورفی، ننسری (۱۳۹۱)؛ چ‌یستی سرشت انسان (نگاهی از منظر علم، فلسفه و الهیات مسریجی)، علی شهبازی، سریج محسن اسلامی، قم، انتشارات دانشگاه ادلن و مذاهب.
14. Andrew Eshleman, 2009, "Mora-I Responsibility", Stanford Encycloedia of Philosophy
15. Carlos J.Moya, 2006, Moral responsibility, The ways on skepticism
16. R. Jay Wallace, 1996, Responsibility and the moral sentiments